

materije. Najviše radova posvećeno je društvenoj historiji baziranoj na izvornoj građi dubrovačke provincijencije dok kvantitativno donekle zaostaju radovi iz historijske geografije te političke i religijske historije. Rani srednji vijek, inače rjeđe obrađivani dio bosanskog srednjovjekovlja, također je solidno zastupljen (Ančić, Goldstein, Babić...) a većina radova se zasniva na tumačenjima *De administrando imperio*.

Najveći broj radova u 2011. godini izašao je u sastavu zbornika radova sa naučnih skupova održanih u ranijim godinama ili u Spomenici izdanoj u čast velikom medievisti Simi Ćirkoviću. Iz tog razloga srednjovjekovni Hum je najobrađenija regija bosanske države u 2011. godini, a najistraženiji međudržavni odnosi su oni između Bosanskog kraljevstva i Srpske despotovine. Stručna periodika iz Bosne i Hercegovine i susjednih država također je dala svoj obol objavljivanjem nekoliko značajnih naučno-istraživačkih pristupa. U većini vodećih historijskih časopisa mogu se pronaći radovi od interesa za našu temu, a među njima vodeću ulogu su zadržali *Prilozi* sarajevskog Instituta za istoriju i *Istorijski časopis* beogradskog Istorijskog instituta. Historijskih monografija u 2011. godini manje je nego u prethodnoj, no poklonici srednjovjekovne prošlosti ovih prostora su na to već navikli. Ono po čemu će 2011. godina ostati zabilježena jeste objavljivanje dvije zbirke izvora, jedne u redakciji Nelle Lonze, a druge u saradnji već pokojnih Ćirkovića i Mošina sa Dušanom Sindikom. Ove zbirke će kroz dugi niz godina biti od velike koristi nizu sadašnjih i budućih generacija medievista.

Dženan DAUTOVIĆ

**Дигитална дипломатика.
Међународна конференција „Digital Diplomacy 2011 – Tools
for the Digital Diplomatist“, Напуљ 2011.**

Дипломатика као научна дисциплина са одавно формираним теоријским и методолошким начелима последњих деценија суочена је са изазовима које доноси убрзани развој информационих технологија. Могућности рачунара као помоћног средства значајно проширују поље њеног интересовања и унапређују њене методе. Тако захваљујући дигиталној фотографији настају обимне збирке докумената у виду виртуелних архива, чији је све већи број лако доступан и на интернету, док репродукција текстова повеља у електронском облику пружа прилику да се они кроз технике претраге, статистичке анализе и низ других компјутерских вештина сагледају и обраде у новом и другачијем светлу у односу на традиционални истраживачки приступ. Научна дискусија о потреби и видовима сарадње дипломатике и информатике може се пратити већ четири

деценије, а одлучујући продор оријентације назване „дигитална дипломатика“ одвија се у последњих десетак година.¹ Тај тренд је потврдио конгрес Commission Internationale de Diplomatie у Бону 2005, међу чим јим темама је кроз неколико запажених реферата значајно место заузела и „компјутерска револуција“.² Један од носилаца нове тенденције у старој научној дисциплини је пројекат Семинара за историју Минхенског универзитета под називом Charters Encoding Initiative (CEI), чији су реализатори 2007. организовали прву конференцију о дигиталној дипломатици.³ Четири године касније, нови скуп је показао да се примена нових технологија у раду са документарном грађом етаблирала у великом броју европских земаља и у Северној Америци, као и да су у међувремену стечена различита искуства и остварени пажње вредни резултати.

Међународна конференција под називом „Digital Diplomats 2011 – tools for the digital diplomatist“ одржана је од 29. септембра до 1. октобра 2011. у Напуљу у организацији тамошњег Универзитета Федерико II и удружења научних и архивских установа International Centre for Archival Research (ICARUS), а у оквиру пројекта Европске Уније European Network on Archival Cooperation.⁴ Окупила је 28 референата и око 50 дискутаната из Европе и Америке са циљем да представи пројекте који раде на стварању, ширењу и унапређивању дигиталних збирки повеља, као и оне који у истраживању средњовековних и докумената раног новог доба са дипломатичког, правно-историјског и филолошког аспекта примењују информационе технологије. Следи преглед саопштења по секцијама, од којих ће нека бити укратко приказана у даљем излагању.⁵

Keynote

Benoît-Michel Tock (Универзитет у Стразбуру), „Digital Diplomats, Magic Diplomats?“

¹ Преглед развоја теоријских и практичних аспеката дигиталне дипломатике до времена њене пуне афирмације у западноевропској науци: G. VOGELER, Vom Nutz und Frommen digitaler Urkundeneditionen, *Archiv für Diplomatik* 52 (2006) 449–466.

² Извештај са конгреса: Ж. ВУЈОШЕВИЋ, Дипломатика у 21. веку – резултати и перспективе (конгрес Међународне комисије за дипломатику), *Стари српски архив* 5 (2006) 277–290.

³ Саопштења са минхенске конференције објављена су у *Digitale Diplomatie: Neue Technologien in der historischen Arbeit mit Urkunden*, ed. G. VOGELER, *Archiv für Diplomatik – Beiheft* 12, Köln – Wien 2009.

⁴ Међу оснивачима удружења ICARUS и учесницима на поменутом пројекту је и Балканолошки институт САНУ. Интернет презентација удружења: www.icar-us.eu.

⁵ Апстракт саопштења штампани су у посебној публикацији: *International Conference „Digital Diplomats – Tools for the Digital Diplomatist“*, Napoli, 29 settembre – 1 ottobre 2011, Napoli 2011, на 56 страна, а могу се, уз друга обавештења, наћи и на интернет презентацији конференције: www.cei.lmu.de/digdip11.

Лингвистичка статистика

Nicolas Perreaux (Универзитет Бургоње, Дижон), „De l’accumulation à l’exploitation: propositions et expériences pour l’indexation et l’utilisation des bases diplomatiques numérisées“; *Olivier Canteaut – Frédéric Glorieux* (École nationale des chartes, Париз), „Essai de classification automatique des actes royaux français (XIV^e – XV^e siècles)“; *Michael Gervers – Gelila Tilahun* (Универзитет у Торонту), „Statistical Methods for Dating Collections of Medieval Documents“; *Els De Paermentier* (Универзитет у Генту), „Diplomata Belgica: Analysing Medieval Charter Texts (dictamen) through a Quantitative Approach“; *Robin Sutherland-Harris* (Универзитет у Торонту), „Applications of the DEEDS Database to Somerset Charters: Dating, Diplomats and Historical Context“; *Timo Korkiakangas* (Универзитет у Хелсинкију), „Challenges for the Linguistic Annotation of an Early Medieval Charter Corpus“.

Системи

Jeroen Deploige – Guy de Tré (Универзитет у Генту), „When Were Medieval Benefactors Generous? Time Modelling in the Development of the Database Diplomata Belgica“; *Christian Emil Ore* (Универзитет у Ослу), „Interlinking Source Text Collections – a Norwegian example“; *Redmer Alma* (Регионални архив Дренте, Асен), „The *Digitaal Oorkondenboek Groningen en Drenthe* and the Semantic Web: Towards a Generic Publication of Dutch Medieval Sources?“; *Richard Higgins* (Универзитет у Дараму), „Cataloguing medieval charters: a repository perspective“; *Pierluigi Feliciati* (Универзитет у Маћерати), „Descrizione digitale e digitalizzazione di pergamene e sigilli nel contesto di un sistema informativo archivistico nazionale: l’esperienza des SIAS“; *Francesca Capochiani – Chiara Leoni* (Универзитет Пиза) – *Roberto Rosselli del Turco* (Универзитет у Пизи / Универзитет у Торину), „Open Source Tools for Online Publication of Charters“; *Antonella Ghignoli* (Универзитет у Фиренци), „Il progetto *Italia Regia*“; *Camille Desclos – Vincent Jolivet* (École nationale des chartes, Париз), „Diple, propositions pour la convergence de schémas XML/TEI dédiés à l’édition de sources diplomatiques“; *Daniel Piñol Alabart* (Универзитет у Барселони), „Proyecto ARQUIBANC. Digitalización de archivos privados catalanes: una herramienta para la investigación“.

Палеографија

Paul Bertrand – Maria Gurrado (Institut de recherche et d’histoire des textes, Париз), „Paléographie médiévale et analyse formelle quantitative: considérations méthodologiques et résultats d’enquête. Autour de l’utilisation du logiciel *Graphoskop*“; *Jinna Smit* (Универзитет у Амстердаму / Национални архив у Хагу), „Automatic Writer Identification: the Paleographer’s New Friend?“; *Dominique Stutzmann* (Institut de recherche et d’histoire des textes, Париз – Орлеан), „Diplomatique et paléographie numérique: De nouveaux instruments de datation et d’attribution?“.

Semantic Web

Aleksandrs Ivanovs (Универзитет у Даугавпилсу) – *Aleksey Varfolomeyev* (Универзитет у Петрозаводску), „Semantic Publications of Charter Corpora. The Case of a Diplomatic Edition of the Complex of Old Russian Charters *Moscowitica – Ruthenica*“.

Дигитално истраживање

Michael Hänchen (Forschungsstelle für Vergleichende Ordensgeschichte, Дрезден), „Die Erschließung, Formalisierung und Auswertungsmöglichkeit digitaler Urkundencorpora mittels einer Datenbank“; *Martin Roland* (Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Беч), „Illuminierte Urkunden im digitalen Zeitalter – Chancen und Maßregeln“; *Žarko Vujošević* (Балканолошки институт САНУ, Београд) – *Nebojša Porčić* (Универзитет у Београду) – *Dragić M. Živojinović* (Историјски институт, Београд), „Das serbische Kanzleiwesen: Herausforderung der digitalen Diplomatie“; *Jonathan Jarret* (Универзитет у Оксфорду), „Poor Tools to Think with: the Human Space in Digital Diplomats“.

Савремена дипломатика

Luciana Duranti (Универзитет Британске Колумбије, Ванкувер), „The Return of Diplomats as a Forensic Discipline“, *Antonella Ambrosio – Maura Striano* (Универзитет Федерико II, Напуљ), „Insegnare la diplomatica con le nuove tecnologie. Uno dei percorsi possibili“.

Теорија

Gunter Vasold (Универзитет Карла Франца, Грац), „Work-in-Progress-Editionen als multidimensionale Wissensräume“; *Manfred Thaller* (Универзитет у Келну), „What is an Environment for Charters?“.

Конференција је отворена уводним излагањем професора Б. М. Тока са стразбуршког универзитета. Саопштење знатно трезвенијег садржаја него што сугерише његов наслов понудило је резиме дипломатичких истраживања уз помоћ компјутерске технике у последње две и по деценије. Као највеће достигнуће истакнута је могућност да се кроз базе текстова и дигиталних снимака врши комплексна анализа огромног броја докумената. У таквим околностима лакше је приступити великим издавачким пројектима који би се позабавили повељама развијеног и позног средњег века. При томе се из практичних разлога препоручује напуштање класичног концепта штампане критичке едиције и, уместо тога, израда транскрипција које би се стално допуњавале и биле доступне *online*. Предавач је изнео и нека критичка размишљања. Приметио је да још увек не постоји ниједна база повеља која обухвата и на задовољавајући начин обрађује целокупну дипломатичку продукцију једне канцеларије, политичко-географског простора, или одређене епохе. Такође је истакао

потребу да се усагласе ставови о минимуму дипломатичких категорија које мора да представи свака дигитална збирка (према његовом суду то би били кратак регест, ауктор, дестинатар, време и место издања и дипломатички статус). На крају је оценио да приступачност квалитетних фотографија читавих серија повеља омогућује готово непосредан рад на изворима у мери у којој је то до недавно било немогуће, чиме се намеће још већа потреба за стицањем и развијањем посебних знања (стари језици, палеографија) која су одувек била предуслов за критичко истраживање дипломатичке грађе.

Прва секција била је посвећена статистичким испитивањима језика повеља које се спроводе различитим компјутерским техникама. Н. Перо представио је софтвер у коме је методама као што су *text-mining* и факторска анализа покушао да постигне аутоматско препознавање типова докумената, при чему његову базу представља корпус од око 150.000 латинских повеља средњег века сакупљених из неколико дигиталних архива. Статистичка обрада вокабулара омогућила је правилно издвајање папских, бискупских и владарских аката у око 90% случајева. Пошто се показало да регионалне специфичности захтевају посебне методе, закључак је да уместо коришћења универзалног софтвера треба развити већи број система прилагођених особеностима материјала. О. Канто и Ф. Глорио бавили су се статистичком анализом формулара француских краљевских исправа са почетка и краја XIV века. Том материјалу придружен је и један зборник формула из 1427, чиме је употпуњен експериментални корпус од 587 докумената, са циљем да се испита процес стандардизације у раду краљевске канцеларије позног средњег века. М. Герверс представио је статистичке методе, развијене у оквиру пројекта DEEDS (Documents of Early England Data Set) Универзитета у Торонту, за датовање енглеских приватних повеља без хронолошких одредница насталих између 1066. и 1307. године. Поступак у најкраћем изгледа овако: у дигитализованом корпусу од више хиљада поуздано датованих докумената из поменутог периода, систем издваја текстуалне фрагменте (*shingles*), приписује сваком од њих одређени временски оквир, а затим покушава да их идентификује у недатованом материјалу. Тестови су показали да се метода може применити на различите групе докумената, при чему грешка у утврђивању датума не прелази распон од 10 година. У овој секцији издвајамо још успели пример сарадње дипломатике и информатике у виду студије Е. де Парментије о канцеларијској продукцији грофова Фландрије и Еноа између 1191. и 1244. Издвојивши око 400 докумената из дигиталне збирке „*Diplomata Belgica*“, референткиња је обавила низ упоредних анализа главних обележја стила и диктата уз помоћ једноставних *word*-статистика, што јој је омогућило да идентификује средину у којој настају поједини документи: канцеларију, скрипториј, понекад и самог „диктатора“.

У другој секцији представљено је неколико постојећих „система“, тј. база података релевантних за дипломатичка и историјска истраживања. Реферати су показали широк спектар техничких решења која омогућују не само презентацију и обраду група средњовековних докумената кроз фотографије, транскрипције и метаподатке, већ и њихово међусобно повезивање и интегрисање у велике базе различитих типова извора. Тако пројекат Универзитета у Генту, о коме су говорили сарадници Ж. Делпоаж и Г. де Тре, има за циљ да поменути „*Diplomata Belgica*“ са 33.000 повеља издатих до 1250. споји са такође дигиталном збирком наративних извора у корпус назван „*Sources from the Medieval Low Countries*“. К. Е. Оре известио је о сличном пројекту у Норвешкој: „*Medieval Norwegian Text Corpus*“ састоји се добрим делом од повеља, чија су постојећа издања у класичној едицији „*Diplomatarium Norvegicum*“, најпре дигитализована, а затим су текстови свих јединица (око 24.000) пренети у *XML*-формат и спојени са, на исти начин обрађеном, новијом збирком „*Regesta Norvegica*“. О елементима које треба да садрже базе дипломатичког материјала и развијању техника претраге и идентификације жељених података говорили су Р. Алма са аспекта информационих технологија, П. Фелићати из угла архивистике и А. Гињоли кроз осврт на перспективе дипломатичко-историјских истраживања. У овом реферату представљен је међународни пројекат „*Italia Regia*“ (Фиренца – Лајпциг – Париз;), у чијем оквиру настаје *online* збирка повеља које су издавали носиоци круне Краљевине Италије између VIII и XI века. Збирка садржи фотографије, регеста и метаподатке, уз могућност претраге и упоредне анализе докумената, просопографских и библиографских јединица.

Сва три излагања у оквиру секције посвећене палеографији заслужују посебну пажњу, јер нуде конкретне механизме који могу дати одлучујући допринос у истраживању порекла и времена настанка докумената на основу карактеристика писма. П. Бертран и М. Гурадо из Париза представили су сопствени компјутерски програм „*Graphoskor*“ који обрађује огроман број статистичких података као што су висина и ширина слова, величина размака и густина писма. Тестиран на корпусу рачуна фландријских грофова из времена 1275–1325, програм је отворио нове перспективе у испитивању односа и међусобних утицаја различитих скрипторијума из поменутог периода. Сличне методе користи Ј. Смит када настоји да кроз врло детаљну квантитативну анализу рукописа дође до вишег степена објективности и проверљивости закључака о анонимним писарима средњовековних докумената. Њено статистичко мерење особности писма у повељама холандских грофова издатим између 1299. и 1345. године, на основу дигиталних фотографија резултирало је веома убедљивим предлозима који се тичу, пре свега, идентификације писара. Софтвер који је представио Д. Штуцман доноси статистички преглед алографа, типова скраћеница и употребе великих слова у текстовима картуларна опатије Фонтено са повељама неколико бургундских манастира.

Упоредјујући добијене вредности са резултатима палеографских истраживања дипломатичке продукције у Бургундији XII века, долази до поузданих закључака о правилностима типичним за поједине писаре или писарске кругове, а у одређеним случајевима успева да датује недатоване документе уз могућу грешку од највише 10 година.

Секција којом је започео трећи дан конференције показала је предности и ограничења дигиталних метода на примерима неколико конкретних истраживачких пројеката. М. Хенхен представио је досадашње резултате анализе културних и привредних аспеката историје манастира баварског Подунавља у XIV веку на основу дипломатичке грађе. За потребе истраживања користио је повеље доступне на порталу, израдивши сопствену базу података састављену од изабраних, за анализу релевантних категорија. Колики је истраживачки потенцијал дигиталних база повеља показали су његови, за науку драгоцени закључци, о друштвеном пореклу дародаваца цистерцитских манастира, језику њихових повеља, као и о новим економским основама развоја овог монашког реда током „кризног столећа“. Могућност да се дигиталне технике у дипломатици примене и на питања из области историје уметности представио је М. Роланд. Његова замисао да базом података обухвати не само предметне и сценске представе, већ и орнаменте и графичке знаке на илуминираним повељама средњег века, тек треба да се преточи у пројекат. Предуслови су обимна збирка квалитетних дигиталних снимака и одговарајућа стратегија у избору категорија и дефинисању појмова за претрагу, при чему је неопходна сарадња дипломатичара и историчара уметности. Историчар и дипломатичар Ц. Церет саопштио је сопствена искуства у покушају да из оквира традиционалних истраживачких метода искорачи на поље дигиталне дипломатике. Истражујући структуре моћи у Каталонији познокаролиншког доба, креирао је базу повеља која му је разноврсни материјал учинила прегледнијим, али и показала да без „људског фактора“, који је једино способан да правилно обради изворе у њиховом историјском контексту, техника не може да пружи задовољавајуће одговоре на питања која се постављају у истраживању.

На две завршне секције говорило се о изазовима које информационе технологије постављају пред дипломатику као научну дисциплину и наставни предмет, као и о новим стратегијама у издавању докумената. Л. Дуранти размотрила је могућности примене метода дигиталне форензике, развијене у последњих десетак година, у дипломатичким истраживањима, док су А. Амброзио и М. Стријано представиле *eLearning*-систем у оквиру курса дипломатике на Напуљском универзитету, заснован на могућностима *online* приступа и рада на обимној грађи коју нуди портал *monasterium.net*. Г. Фазолд је указао на нове перспективе у области критичког издавања документарног материјала, заложивши се за модел тзв. *work-in-progress* едиција у чијој изради може да учествује велики број

стручњака из различитих земаља. У последњем излагању М. Талер је изложио концепт виртуелног истраживачког простора на примеру пројекта „*Virtuelles deutsches Urkundennetzwerk*“ (VdU) и препоручио XML-кодирање транскрипција повеља и њихових дипломатичких описа у складу са стандардима развијеним у Минхену у оквиру *Charters Encoding Initiative*.

У току конференције одржана је и постер-презентација, на којој су учесници и гости могли да се упознају са низом актуелних пројеката и иницијатива на пољу дигиталне презентације и обраде документарног материјала. На овом месту издвојићемо берлински пројекат „*MGH-Constitutiones online*“, тзв. „сараднички архив“ (*Collaborative Archive*) највеће европске базе повеља www.monasterium.net, дигиталну базу англосаксонских докумената лондонског универзитета и Центар за дигиталну дипломатику („*Diplom@tica*“) Универзитета у Мадриду.⁶

Сумирајући резултате конференције у име њеног научног одбора, Георг Фогелер (Универзитет у Грацу) је саопштио да ће одабрани реферати бити објављени у посебном издању (Beiheft 13) часописа *Archiv für Diplomatik* и отворио завршну дискусију. Скуп који је сабрао дипломатичаре, историчаре и информатичаре показао је да информационе технологије представљају кључни фактор у процесу развоја дипломатике као научне дисциплине. Утисак је да се у односу на решавање теоријског питања о могућем фундаменталном преображају „класичне“ у „дигиталну“ дипломатику предност даје проналажењу практичних решења у конкретним истраживањима. Ипак, чињеницу да традиционалне научне методе и контекстуална знања, у којима човек има предност над машином, треба да остану доминантни у истраживачком напору, при чему се компјутер намеће као драгоцен, али само помоћно средство, у својим излагањима истакло је неколико референата (Перо, Герверс, Гурадо, Штуцман, Церет). С друге стране, намеће се потреба за утврђивањем нових стандарда у издавању и обради документарне грађе, јер убрзани напредак технике као да измиче контроли, те чини неминовним паралелно постојање различитих и међусобно неуједначених концепата (Ток, Талер). У међувремену, нове одговоре на питања у ком правцу се креће дипломатика и каква је њена судбина у дигиталном окружењу покушаће да понуди наредна конференција, која ће бити одржана у Паризу у новембру 2013.

Жарко ВУЈОШЕВИЋ

⁶ Преглед свих постер-презентација, њихових садржаја и аутора доступан је на веб-страници www.cei.lmu.de/digdipl11/organization/posters.